

TÜRKİYE EKONOMİ KURUMU

TARTIŞMA METNİ 2012/53

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

DÜNDEN BUGÜNE KÜRESELLEŞMENİN EKONOMİK TEMELLERİ

Gülten Kazgan

Bu çalışma "BÖLGESEL GELİŞME STRATEJİLERİ VE AKDENİZ EKONOMİSİ", başlığı ile Prof. Dr. Haluk Erhat editörlüğünde hazırlanan ve 2005 yılında TEK yayını olarak basılan kitapta yer almaktadır.

Temmuz, 2012

Dünden Bugüne Küreselleşmenin Ekonomik Temelleri

Gülten Kazgan*

1. Sanayi Devrimi Öncesi Yaşanan Küreselleşme

İnsanlık tarihine bakıldığında, her evrede insanların/toplumların varolan sınırları aşmak dürtüsünün olduğu, ticareti geliştirme yolunda küçük buluşların dahi bu yolda seferber edildiği görülür. Bu bağlamda tekerleğin yaratılması ya da sandallardan daha dayanıklı yelkenli gemilerin ortaya çıkmasına uzanan bir çizgide, her aşamada ticaretin sınırlarını genişletme yolunda adımlar atıldığı bir gerçektir. Bunun tamamlayıcı ögesi, sınır ötesi topraklarda kolonilerin kurulması olarak ortaya çıkar. Yeni topraklara ulaşmaysa, nüfus artarken hammadde ve gıda maddelerine yeni kaynaklar yaratmanın bir yoludur. Amerika kıtasında Kanada kıyılarına Vikinglerin ulaşması, ya da Okyanusya'dan birilerinin Latin Amerika'nın Pasifik sahillerine ulaşması deniz yolu ulaştırmasında yeni bir aşamaya işaret etse de, bunun gerisinde güçlü bir ticaret dürtüsü olduğu yolunda işaretler henüz o dönemde çok güçlü değildir. Buna karşılık Uzak Doğu – Orta Asya – Avrupa arasında erken Orta Çağda süren kervan taşımacılığı ile yükte hafif, pahada ağır kıtalar arası eşya ticareti, bir anlamda küreselleşme yolunda yeni bir aşama sayılabilir. 13. yüzyılda tüccar Venediklilerden önce baba, amca Poloların, sonra da oğul Marco Polo'nun Çin'e gezisi, ticaretten de öte yeniliklerin Avrupa'ya taşınmasında bir adımdır. Kağıt ve kağıt paranın, ipek ve porselenin, pusulanın düzenli alt-yapı ve devlet örgütünün Çin'de varlığının gözlenmesi, Marco Polo'nun hem yolculuğunu anlattığı kitabı hem II Milione başlıklı kitabı yoluyla yeniliklerin Avrupa'ya aktarılmasında bir aşamadır.

Küreselleşme sözcüğünün günümüzdeki anlamına en uygun düşen coğrafi keşif, herhalde, Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfi oldu. Bir kere, temelinde ekonomik bir olay yatıyordu; Fatih Sultan Mehmet'in Konstantino-

---

* Prof. Dr., Bilgi Üniversitesi, İktisat Bölümü.

polis'i fethinden (1453) sonra Osmanlı ve korsanları Akdeniz içi ticaret yollarının diğerleri için sınırlanabilmesi olasılığını yaratıyordu. Kara ticaretinin henüz sınırlı olduğu 15. yüzyıl dünyasında yeni deniz ticareti alanı yaratabilmek önemliydi. Bilinmeyen bir kıtanın keşfi değil de Asya ticaretini açacak Hindistan'a deniz yolunun keşfi için Kristof Kolomb'un kısa süre sonra yola çıkması, bu sava bir destektir. Ayrıca Akdeniz'in bir tüccar kenti olan Cenova'dan Kristof Kolomb'a, bu keşfin finansmanı ile donanımını diğer tüccar devletler olan Portekiz ve İspanya'nın yapmış olması, ticari kaygının ağırlığını gösteren gerçeklerdir. Hindistan'a ulaşma dürtüsü ne denli şiddetli olmalıdır ki, Kolomb'un birinci seferi ile ikinci seferi arasında Portekizli Vasco di Gama, Afrika'nın Ümit Burnu'nun dolaşarak gerçek Hindistan'a ulaşmış bulunuyordu.

Coğrafi keşifler insanoğlunun küreselleşme tutkusunda çok önemli adımlar oldular. Avrupa'nın artan nüfusunun gerektirdiği hammaddelerin, gıda maddelerinin hem çeşitlerini hem miktarını artırdılar. Geçmişte Fenikelilerin Akdeniz çevresinde kurdukları kolonileri, Akdenizin çevresinde diğer tüccar kentlerin kurdukları koloniler izlemişti; Roma İmparatorluğu aradaki dönemde, çağın bilinen topraklarının büyük kısmında yayılmıştı. Ticaret dürtüsü, egemen olunan alanı genişletme ve bundan yararlanma dürtüsü, coğrafi keşiflerle birlikte servetin Avrupa topraklarına aktılmasına yol açıyordu. Bir yandan Amerika kıtası gibi yeni keşfedilen yerlerde yapılan yağmalamalar yoluyla Avrupa'ya aktarılan altın ve gümüş gibi değerli madenler, bir yandan tütünden patatase ve domatese uzanan çizgideki yeni ürünler, Avrupa kıtasını hem servet hem üretim açısından giderek zenginleştirdi. Coğrafi keşifler bundan sonra da Afrika'nın bilinmeyen alanlarında ve Okyanusya'da aynı dürtüler ve amaçlarla sürdü. Coğrafi keşiflerle birlikte bu yolda teknolojik icatlar özellikle denizcilikte gelişirken, ticaretin yayıldığı alan da küreselleşme yoluna girdi.

Keşifler ve izleyen kolonilerin ardından özellikle Afrika'dan karaderili halkların ücretsiz işçi yani köle olarak çalıştırılmak üzere dünyanın dört bir yanına, fakat özellikle insan sayısı kıt Amerika kıtasının Kuzeyine ve Güneyine, çevredeki adalara taşınması geldi. Yeni köleler hem insanın konu olduğu ticaret aşamasında, hem ücretsiz işçi olarak kullanıldıkları yerlerde ve aşamada zenginleşmenin yeni bir kaynağı oldu. Kıtanın yerlileri Kızıldereliler ise, Kıtanın mülkiyetini ele geçirmek için katledildiler; aynı zamanda yeni hastalıklarla kırıldılar. Böylece karaderililer küreselleşiyor, ırklar arasında karışım melezleşme başlıyordu. Kâr dürtüsü ahlâki sınır tanımıyordu artık.

Coğrafi keşiflerin gerisinde yatan ticari dürtü, daha dayanıklı yelkenli gemilerin yapılması ve 12. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın (Araplar yoluyla öğrendiği) Çinlilerin buluşu pusuladan yararlanmaya başlamaları gibi teknolojik

buluşlarla beslendi; Avrupa'yı bu yeniliklerin dışında kalanlara oranla zenginleştirdi. Bu gidişi, farklı toplum ve ekonomi yapısıyla ve yeniliklerde geri kalmasıyla izleyemeyen Osmanlı ise 16. yüzyıldan itibaren Avrupa ile arasının giderek açılmasını yaşadı. Pek çok teknolojik buluşu (kağıt ve kağıt para, matbaa, pusula, barut, porselen, ipek, depremölçer vb...) Avrupa'dan çok önce gerçekleştiren, 15-16. yüzyıla kadar dünyanın her bakımından en ileri ülkesi olduğu bilinen Çin ise, buluşlarına rağmen ticari dürtü eksikliği bir yandan, kendi iç sorunlarından ötürü coğrafi keşiflerin getirisinden yararlanamayışı diğer yandan, tıpkı Osmanlı gibi tarihin bu evresinin dışında kaldı; tıpkı Osmanlı gibi o da 16. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş görece gerilemeye geçti. Ticari dürtüsü olmayan, coğrafi keşiflerin ivme verdiği icatlarla getirdiği servet birikimi ve onu izleyen sermaye birikimini, ticari amaçlı sömürgeleştirme süreçlerini yaşayamayanlar, Avrupa ile aralarının açılışına tanık oluyorlardı. Dünyanın gelişen ve gelişemeyen halklar olarak ayırımı bu evrede hızla belirginleşmeye başlıyordu.

Bu dönemlerde Batı Avrupa'da yerleşen ticari kapitalizmin öğretisi olan merkantilizm, aslında yaşanan küreselleşme sürecinin kaynağını ve neler getirdiğini bize çok iyi anlatır: Bir kere servetin bu öğretilerde kaynağı dış ticaret fazlası, dolayısıyla dolaşımdaki paranın kaynağı olan altın birikimidir. Bu, para darlığını aşarak tüccara malı için "iyi fiyat" ve kredisi için düşük faiz demektir. Denizaşırı toprakları ticaretle fetheden tüccar takımı dönemin devletlerince bahşedilen imtiyazlar/ayrıcalıklarla donatılmalıdır, çünkü onlar devletin de zenginleşme kaynağıdır. Nüfus artmalı, devlet harcamaları artmalıdır ki, tüccar sınıfı düşük ücret, artan iş imkanlarından yararlanabilsin; dış ticaret fazlasıyla gelen altın bol olmalıdır ki faizler düşük kalabilsin.

İşte, 1. Sanayi devrimi öncesi dönemde yaşanan küreselleşme yoluyla zenginleşme süreci coğrafi keşiflerden kaynaklanırken, ticari dürtülerle ve küçümsenmeyecek icatlarla beslendi; buraları kolonileştirmeye, bir kısım halkları köleleştirmeye koşut gitti. Zenginleşen Batı Avrupa'nın merkantilist ülkelerini dünyanın diğer alanlarının önüne geçirdi. Bu zenginleşme bir kısım halkları köleleştirirken, bir kısım değişimi izleyemeyen imparatorlukları geri kalmışlığa iterken, aynı zamanda değişimi yaratanlara kendisini izleyecek daha ileri bir evreyi hazırladı. Bu aşamada sermayenin küreselleşmesi söz konusu olmadığı gibi, malların küreselleşmesi de görece sınırlı kaldı.

2. Birinci Sanayi Devriminde Küreselleşme

İktisat yazınında (İngilizcede globalize, globalization) küreselleşme ya da (İngilizceden Türkçeye aktarılmış biçimiyle globalizasyon) terimi yenidir; tarihi 1980'lerin başına, ABD Başkanı R. Reagan ile İngiltere başbakanı M.

Thatcher'ın "deregulation" diye başlattıkları serbestleşme hareketine gider. Küreselleşme sözcüğünü "dün"e uyguladığımızda, bu noktayı gözönünde tutmak gerekir. Ancak, küreselleşme kavramının içerdiği kapsam aynen 1.Sanayi Devrimiyle ortaya çıktığı içindir ki sık sık buna 1. küreselleşme, 1990'larda SSCB'nin de dağılması ve "tek kutuplu dünya"nın ortaya çıkmasıyla ivme kazanan sürece de 2. küreselleşme denilmektedir. Küreselleşme içerik olarak önceki paragrafta değinilen süreçleri aşamalar itibariyle kapsasa da, gerek 1. gerek 2. küreselleşme dönemlerinin bazı ayırıcı özellikleri vardır. Bunun gerisinde yatan sanayi kapitalizminin tamamlayıcısı olarak teknolojik yeniliklerin verdiği imkanlarla her türlü sermayenin, mallar/hizmetler yanında sınır tanımsızın serbestçe dolaşımıdır; yani finans kapitalizminin ulaştığı sınırsız özgürlüktür. Aynı zamanda, bunlar için dünya tek pazara dönüştürülürken, "serbest rekabet" yoluyla fiyatlarda yakınsamanın ortaya çıkmasıdır. Yani, pazarların bütünleşmesidir. Açıktır ki, bu sürecin gerisinde çok önemli icatlar ve yeni biçim kurumlaşmalar yatmaktadır.

2.1 İngiltere'de İcatlar ve Pazarı Genişletme Zorunluluğu

İngiltere merkantilizmin girişken bir işadama sınıfı yaratma ve zenginleştirme olanaklarından çok yararlanmıştı. Ayrıca 13. yüzyılda Oxford ve Cambridge Üniversitelerini, 15. yüzyılda İskoçya'daki St Andrews ve Glasgow Üniversitelerini, 16. yüzyılda Aberdeen Üniversitesini kurmuş, bu sayede temel bilimler alanında çok gelişmişti. 18. y.y. sonuna gelindiğinde dönemin güçlü devleti Fransa ile arasındaki güç mücadelesini de kazanmıştı. Böylece merkantilizm sayesinde dünyanın en güçlü ve en zengin bölgesine dönüşen Batı Avrupa'nın zirvesine tırmanıyordu artık. Teknolojik değişimdeki büyük bir atılım olan James Watt'ın buhar makinesini icadı, bu ortamda ortaya çıktı. Bu devrimsel atılım aynı zamanda 18. yüzyılın son çeyreğinde Batı'daki önemli siyasal/sosyal gelişmelerle örtüştü. Zenginleşen Kuzey Amerika'nın bir kısmının İngiliz kolonisi olmaktan çıkıp bağımsız ABD gibi bir devlete dönüşmesi önemli bir adımdı (1776). Fransa'daki monarşiye karşı burjuvaların öncülüğünde köylülerin ayaklanması aynı yolda bir diğer adım oldu; Fransız İhtilali'nin (1789) ulus devletin doğuş yolunu açarken, liberal felsefenin yükselişi bu sürece eşlik ediyordu. Adam Smith'in serbest rekabeti öven "Ulusların Zenginliği" başlıklı kitabının yayınlanması (1776), aynı çeyrek yüzyılın siyaset, toplum, ekonomi alanındaki büyük dönüşümlerinin habercileriydi. Merkantilizmin yarattığı çelişkileri çözüm yolundaydı.

James Watt'ın buhar makinesinin (başta pamuklu dokuma) imalat sanayine uygulanması, bir yandan birim maliyetleri düşürüp üretim ölçeğinin büyümesine olanak verirken, bir yandan üretimde insan/hayvan gücüyle sağlanan organik enerjiyi buhar makinesine devrediyordu. Bu süreç aynı zamanda ticari

kapitalizmin sanayi kapitalizmine dönüştüğünün bir göstergesiydi. İzdüşümünde, merkantilist öğretinin devlet müdahaleciliğine ve tüccarın ayrıcalıklarına dayanan politikaları, yerini, temelinde insan aklının rasyonelliğine, doğa kanunları gibi işleyen bir piyasa mekanizmasının serbestliği gerektirdiğine dayanan yeni bir öğreti alıyordu. A. Smith kitabında, uluslararası işbölümünün piyasanın genişliğiyle belirlenirken, aynı zamanda verimliliğin de uzmanlaşma yoluyla artacağını, devletin rekabete dayanan bu piyasaya müdahale etmemesi gerektiğini söylemekteydi. Makineleşmenin getirdiği üretim artışı nitekim yeni piyasaların açılmasını, deniz aşırı ülkelerin de bu bağlamda uzmanlaşma sürecine çekilmesini getirdi. Yeni icatlarla zenginleşen İngiltere, küreselleşmeyi sürükleyen devlet konumuna girdi.

Kârlılığın yeni piyasaları hammadde alımı ve mamul mal satışı gibi birkaç bağlamda gerektirmesi, sömürgeleştirme politikasının da temeli oldu. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin ithalatında en önemli kalemler ham pamuk ile diğer dokuma hammaddeleri (yün, ipek) ve hububat ile diğer gıda maddeleriydi (şeker, çay gibi). Bunlar toplam ithalatın neredeyse yarısını oluşturuyordu. En önemli ihracat kalemleriyse başta pamuklu dokuma ve pamuk ipliği olmak üzere dokuma maddeleriydi. Buna karşılık bu dokuma maddelerinin hammaddelerini sağlayan ülkelerin başında eski koloni ABD ile sömürge Hindistan geliyordu. Bu iki ülke aynı zamanda mamul dokuma maddelerinin de başlıca pazarıydı. İhtisaslaşma yoluyla ticaret artmıştı. İngiltere, dünya ticaretinin %19.8'ni, Avrupa ticaretinin yaklaşık üçte birini gerçekleştiriyordu. Ama gümrük vergileri de devletçe buna göre ayarlanmıştı. Kanada ve ABD gibi İngiliz halkının yerleştiği topraklara, 1846'da çıkarılan bir kanunla gümrük politikası serbestliği tanındı. Buna karşılık, Hindistan için politika farklılaştırıldı. İngiltere devleti Doğu Hindistan Kumpanyasından Hindistan'ın denetimini devraldığına (1858), pamuk ipleri ve ipliklerindeki ad volorem gümrük vergisi İngiltere'den ithalatta sadece %3.5, diğer mallarda %5'di; ancak diğer ülkelere gelen mallarda bunun oranı iki katına çıkıyordu. Devlet politikası sanayinin pazarları fethetmesinin emrinde olduğu gibi, İngiliz Klasik İktisat Okulu da aynı yönde kuramlar üretiyordu. D.Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlük" kuramı, serbest ticaret ve uzmanlaşmanın ticaret yoluyla katılan tarafları nasıl zenginleştireceğini anlatıyordu. Ricardo bir yandan kuramlarıyla (Napolyon savaşlarından kalan) hububat üzerindeki ithalat gümrük vergilerinin kaldırılmasını, böylece ücret düşüşünü sağlarken, İngiltere hükümeti diğer yandan yerli sanayi için pazarları açıyor, Hint pamuklu dokuma sanayinin İngiliz mallarıyla rekabetini önleyecek önlemleri devreye sokuyordu. Ticaretin artmasında İngiltere barışçı yollar dışında yöntemleri de seferber etmekten geri kalmadı. İş kesiminin kar artışı dürtüsünü karşılayabilmek için ikna etmek kadar zor kullanmak ve savaş yapmak da dönemin

kuralı oldu. Bu dönemde Osmanlı'yı İngiltere'nin desteğine muhtaç bırakan siyasal manevralar ve pompalanan savaşlar, onu aynı zamanda hiçbir İngiliz talebine "hayır" diyemez duruma sokmuştu. Osmanlı "1838 Ticaret Anlaşması" ile pazarını önce İngiltere'ye, sonra da diğer dünya güçlerine açmak zorunda kalarak yarı-sömürgeleşme yoluna girmişti. Oysa Çin'de pazarı açmaya direnme, bu kez Afyon Savaşları yoluyla (1839-42) aynı sonucu getirmişti. ABD de zor kullanarak pazar açma yolunu kısa süre sonra Japonya'da denedi. 19. yy'ın ortalarında İngiltere artık "üzerinde güneş batmayan imparatorluk" olma yolundaydı. Yani, buhar makinesinin icadını izleyen dönemin anlayışı ticaretin her yolu deneyerek serbestleştirilmesi ve her ne pahasına olursa olsun ticaretin küreselleşmesi oldu.

Kölelikse, küresel yayılmanın bu ilk aşamasında geçerliğini sürdürdü. Ne var ki, Amerika kıtasının Kuzeyinde ve Güneyinde köleler daha çok toprağa bağlı olarak, tarımda çalışıyordu. ABD'de iç savaş, kölelerin özgürleşmesini, kentlere akarak işçi ücretlerini düşürmesini, sanayileşen kuzeyin galibiyetiyle sağladı. 1861'de, bir anlaşmayla kölelik, bunu imzalayan ülkelerde, Osmanlı dahil, ilga edildi. İngiliz Klasik Okulu'nun serbest ticaretin üstünlüğünü savunan kuramları, merkantilizmden kalma loncaların ve fakirleri koruma yasalarının kaldırılmasını da sağlayarak aynı sonucu getirdi. Böylece sanayi ucuz, örgütsüz ve desteksiz işçilere kavuştu.

Ancak, A. Smith'in belirttiği gibi, pazarın genişlemesine bir önemli sınır ulaştırma giderleriydi. Bu da 19. yy'ın ikinci yarısıyla birlikte buhar makinesinin deniz ve demiryolu taşımacılığına uygulanmasıyla çözüme sokuldu. Taşıma giderleri düşerken pazarın genişliği arttı; bu teknolojik değişme bir yandan ticareti arttırırken bir yandan deniz aşırı topraklarda doğrudan demiryolları yapımıyla sömürgelerdeki hammadde kaynaklarına ulaşımı daha ekonomik duruma getirdi; deniz aşırı topraklarda demiryolu ve denizyolu taşımacılığına doğrudan yatırımlar arttı. Sermaye küreselleşiyordu. Aynı zamanda emek de küreselleşiyordu, bu kez özgür işçiler olarak. Nüfusun hızlı artışı, işçi ücretlerinin düşüklüğü ve sosyal güvenceden yoksunluk, sık sık yaşanan krizlerde yaşanan işsizlik ve sefalet, deniz aşırı topraklardaki geniş imkanlar ve ulaştırma imkanlarındaki genişlemeyle birleşince, bu topraklara Avrupa'dan hızlı göç başladı. Bir önceki dönemde köleler küreselleşirken, bu yeni dönemde üreticiler, işçiler sermaye ile birlikte küreselleşmeye geçti. Avrupa halkları hızla yeni topraklara yayıldı. Zengin deniz aşırı topraklarla göç veren Avrupa ülkelerindeki ücretler arasında yakınsamanın ortaya çıkması, bütünleşen işgücü piyasasının doğduğuna bir işaretti. 1869'da Süveyş kanalının açılması mesafeleri kısaltan, taşıma maliyetini Asya ve Hindistan yolunda düşüren önemli bir etken oldu. Taşıma giderlerinin düşüşü, ticareti genişlettiği gibi, ticaret ağı içindeki pazarlarda mal fiyatlarını da giderek birbirine yaklaştırdı. Serbest

rekabetin “bütünleşik pazarda aynı mal için tek fiyat geçerlidir” yasası gerçekleştirmeye başladı. Gümrük vergisi sanayileşen devletler arasında tümüyle kaldırılmasa da, hatta 1880 sonrası arttırılsa da, anlaşma yoluyla “en fazla kayırılan ülke” ilkesinin kabulü, en azından ticari tavizlerin yayılmasını, karşılıklı iki ülke arasında kalmamasını getirdi. Bu da mal fiyatlarındaki ülkelere-rası yakınsama eğilimini güçlendirdi.

Pazarların bütünleşmesi, teknolojik icatlar, göçler, doğrudan yatırımlar yanında, İngiltere'nin altına dayalı sağlam parası ve gelişen ticari bankalarının dünya ticaretini fonlamasına dayanıyordu. İngiliz sterlininin devalüe olmaya-cağına güven bir yandan, ticaret bankaları kredilerinin genişlemesi diğer yan-dan altın talebinde büyük artış olmadan ticaretin genişlemesini sağladı. 1840'lardan itibaren yeni altın madenlerinin keşfi ile altının bollaşması, kimi ülkeleri *defacto* kimilerini *dejure* altın standardını kabule götürdü. Paraların istikrarı ticaretin ve sermayenin yayılmasında önemli bir destektir. Buna bir diğer destek (İngiltere dışında) kurulan parasal birliklerden geldi. Austro-Germen, Latin, İskandinav para birlikleri pazarların bütünleşmesini, fiyatların görece hatta mutlak olarak yakınsamasını getirdi. Para piyasaları bütünleşirken faiz hadleri de yakınsamaya giriyordu.

19. yüzyılın ikinci yarısına girerken aynı yönde bir etki elektriğin icadı ve onu izleyen telgraf, daha sonra da telefonun haberleşmede devreye sokulmasıyla ortaya çıktı. Haberleşmedeki süratlenme, hem mal hem mali piyasaları daha bütünleşik hale getirdi; nedeni, “arbitraj” işlemlerinin bütün pazarlarda yayılmasıyla, fiyat farklarından yararlanma dürtüsünün fiyat farklarını gidermesiydi. Haberleşmenin süratlenmesi, sağlam altın para sistemi ya da para birliklerinden aldığı ivmeyle, sermaye hareketlerinin her biçimiyle yayılmasına ivme verdi. Artık mali piyasalar da bütünleşiyor, böylece faiz hadlerinde de (riziko primi farkıyla) yakınsama ortaya çıkıyordu.

Avrupa kendi içinde bütünleşirken, sömürleriyle de “uzmanlaşma” yoluyla bütünleşti. Hammadde alıp karşılığında mamul mal satma, bunun için gereken altyapı yatırımlarıyla buralarda demiryolu-denizyollarını geliştirme, bir yandan birçok Batı Avrupa dışı ülkeyi kredilendirirken borçlandırma (Rusya ve Osmanlı gibi) bu kez borçlar yoluyla bağımlılık yaratma bütünleşmenin farklı bir biçimini oluşturdu. Bu süreçte Avrupa'ya aktarılan faizler ve karlar yoluyla Avrupa ülkeleri ticaret dışındaki bir diğer yoldan da iyice zenginleşti. Böylece yaşanan bu süreç Batı Avrupa'nın konumunu sömürgeleşen, yarı sömürgeleşen, icatlardan yararlanıp yeni sanayiler kurarak zenginlik kaynağı yaratamayan, yurtdışına sürekli borç faizi ve doğrudan yatırımların karlarını ödeyen ülkelere ayırdı. Bu sonuncu ülke takımı, merkantilizmin ticari zenginliğini yaşamadıkları gibi, sanayi kapitalizminin yarattığı zenginleşmeyi de yaşayamayınca, bir de onlara “tabi” sömürge- yarı sömürge durumuna gi-

rince, 19. yüzyılın 2. yarısında az gelişmişler safına itilmişlerdi. Osmanlı ve Çin, işte bu takımın yarı sömürgeleri arasında yer aldılar. Ancak birinci aşamayı öncü olarak yaşadığı halde, ikinci aşamayı çok gecikmeyle yaşayan İspanya ve Portekiz gibi ülkeler de oldu.

2.2 Küreselleşmede Karşıt Güçlerin Doğuşu ve Çelişkilerin Yükselişi

19. yüzyılın ikinci yarısına varmadan sanayi devrimi öncüsü İngiltere'ye ve sürecin temelindeki sanayi kapitalizmine karşıt hareketler, eylemler ve süreçler ortaya, hem sınıfsal hem ulusal düzeyde çıktı. Birinci küreselleşme bir buçuk yüzyıla varmadan, Birinci Dünya Savaşı ve izleyen olaylarla ve sömürgelerdeki savaşlarla noktalandı.

Bir kere karşıtılık, önce İngiltere'nin tek merkezli bir süreci yürütüyor olmasına karşıt Avrupa içinden ve dışından geldi. İlk tepkilerden biri dağınık, küçük boylu Alman prensliklerinin gümrük birliği (Zollverein, 1839) oluşmasıyla geldi. F. List gibi düşünürler, İngiliz bireyci felsefesi ve Ricardo'nun serbest dış ticaretçi kuramına karşıt dengeli büyümeyi, sanayi için korumacılığı, organik toplum anlayışını savunan bir kuramı ortaya attılar. Alman birleşme hareketi 1871'de Bismarck önderliğinde Alman İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlandı. Almanya her bakımdan İngiltere'yi dengeleyebilecek güçlü bir devlete dönüşmekteydi. ABD iç savaşının Kuzey'in sanayi güçlerince, Güney'in köleci toprak ağalarına karşıt kazanılması 1860'ların ilk yarısında gerçekleştikten sonra, ABD her bakımdan bir dünya gücü olma yoluna girmişti. Aynı şekilde dağınık prenslikler, krallıklar konumundaki çok sayıda İtalyan devleti, yine 1860'larda bütünleşik bir devlet olma yoluna girdi. Japonya'daki Meiji devrimi (1868) orta çağdan kalma sınıfsal yapıyı değiştirip, Avrupa'dan farklı, bürokratik bir kapitalizm benzeri yapıyla kendi sanayi devrimini gerçekleştirmeye koyuldu. 18. yüzyılda Büyük Petro'nun Rusya'yı çağdaştırma yolunda yaptığı reformlarla büyük devlet olma yolunda yürüyen Rusya, bu dönemde dünyanın büyük devletleri arasında, özellikle geliştirdiği güçlü savaş sanayi yoluyla yerini alıyordu. Fransa ise, büyük devlet olarak, sahnede hep kalmıştı zaten. Bu ülkeler sanayi kapitalizminin getirilerini kendi topraklarında gerçekleştirmek, birer güç merkezi olmak için ne gerekiyorsa bunu ekonomi politikalarıyla yapmak yoluna girdiler. Buna karşılık, ne merkantilizmin getirilerini ilk aşamada ne sanayi devrimiyle ortaya çıkan değişimleri, dönüşümleri ikinci aşamada izleyebilen Osmanlı geri kaldı, dağılma yoluna girdi. Bu devletlerin üretim ve eğitim alanında, teknolojiye, toplumda gerçekleştirdikleri sıçramayı izleyememişti. Ancak tüketim yapısı ve askeri donanımını değiştirmek için yola çıkmıştı. Üretim yapısına ve bunun gerisindeki bir dizi sosyal/kurumsal olanaklara dayanmayan bu dönüşüm süreci ağır borçlanmayı, finans kapitale tutsak olmayı getirmişti. Osmanlı bu aşamayı da,

gelen altyapı yatırımlarına (demir ve denizyolları işletmeleri, telgraf, aydınlanma vb. gibi) rağmen ağır borçlanarak kaçırıldı.

Diğer yandan eğitim ve teknolojik keşiflerden uygun ekonomi politikalarını geliştirmeye, sömürgeler yaratmaktan kendi işçi sınıfını sömürmeye, savaşlar yapmaya uzanan bir çizgide sıçramalara başvuranlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük devlet olma yoluna girdiler, küreselleşme sürecinde İngiltere'yi dengelediler. Her yolu sermaye birikimi ve rekabet edebilme amacıyla denediler. 20. yüzyılın başına gelindiğinde küresel güç merkezleri dağılmış, İngiltere teknolojik keşiflerdeki ve dünya pazarlarındaki önderliğini yitirmiş, yeni güçler arası mücadele devreye girmişti artık. İkincisi, İngiltere'de sanayi kapitalizminin yarattığı sefalet, sanayileşme Avrupa'nın diğer bölgelerine yayıldıkça aynı tablonun ortaya çıkması, Avrupa içinde büyük sınıfsal tepkiye yol açtı: Sosyalizm, Marx ve ideolojisi, liberal felsefenin karşıtı olarak ortaya çıktılar. Krizleri izleyen 1830, 1848 işçi ayaklanmaları, 1870 Paris komünü bu tepkinin sınıfsal somut ifadesiydi. Bu tepki, sanayi kapitalizminin yarattığı şiddetli krizlerden ortaya çıkan işsizlikten ve sefaletten sürekli beslendi. Kendi işçilerine biraz daha fazla ücret verebilmenin, haklar tanıyabilmenin bir yolu sömürgelerden kaynak aktarmaktı. Ne var ki, başta Almanya, bir çoğu geniş sömürgelerden yoksundu, dolayısıyla aktarılacak kaynak da yoktu. Marksist sosyalizminin yükselişi, serbestliğin geldiği aşırılığın bir yerde dengelemesi gerektiğini gösteriyordu. Devlet bu ülkelerde o kadar küçülmüştü ki, kamu harcamalarının GSYİH'daki payı 1. Dünya Savaşı arifesinde ancak %8-11 arasında değişiyordu. Yani devletin işçiye verebileceği bir kaynağı pek bulunmuyordu. Örneğin 19. yüzyılda ABD tam on adet ciddi finansal kriz yaşamıştı. Bu krizlere, sık sık içerdeki ya da denizaşırı topraklardaki yatırımlar için toplanan paralarla kaçanlar, içerde teknolojik buluş için toplanan paraların sonucunun boş çıkması, bankaların batıp insanların tasarruflarının yok olması vb. gibi bir dizi macera, hırsızlık, beceriksizlik olayları da karışıyordu. Yani serbest piyasa kapitalizmi ne işçi için, ne küçük tasarruf sahibi için güvenli yürütüleliyordu. Tıpkı günümüzün finans kapitalizminde olduğu gibi, finansal köpükleri finansal krizler izlerken işçilerin sefaleti yanında banka batakları, sermaye piyasasında spekülatif oyunlarda batan paralar da işe karışıyordu.

Tepkilerin bir diğeri sömürgeleştirilen ya da yarı sömürge durumuna düşürülen topraklarda yaşayan halklardan gelmeye başladı. Kimi zaman, sömürgeci Portekiz ve İspanya gibi devletlerin egemen olduğu Latin Amerika/Orta Amerika bölgelerindeki (Brezilya ve Meksika) sömürgelerde olduğu gibi, 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere'nin ve Fransa'nın müdahalesi ve bunu izleyen olaylar dizisi sürecinde sonuçta bağımsızlık geliyordu; kimi zaman, Hindistan'da Kongre partisi, Osmanlı'da İttihat ve Terakki partisinin yürüttü-

ğü tepkiler 19. yy'ın sonu ile 20. yy'ın başında ulusçuluk hareketine dönüşüyor, yabancı malı almamak, üretimde yerlisini ikame etmek kampanyalarına dönüşüyordu; kimi zaman da, Rus çarlığında Birinci Dünya Savaşı içinde olduğu gibi, kapitalizm dışı yeni bir rejim denemesi devreye giriyordu. Yani, tam ya da yarı sömürgelerin muhafazası giderek pahalılaşıyordu, yüksek askeri harcamaları gerektiriyordu. Fakat sömürgeler ya da yarı sömürgelerde tam çözüm Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarını, SSCB'nin kurularak ulusçu ve sömürge karşıtı hareketlere destek vermesini bekledi.

2.3 Çelişkilerin Çözümü ve 1. Küreselleşmenin Sonu

Başlangıçta İngiltere önderliğinde yürüyen, fakat yeni dünya güçlerinin yükselişiyle eşit güçler arasında pazar paylaşımı için mücadelelere, diğer yandan içerde sınıfsal tepkilere, sömürge-yarı sömürge durumuna düşürülen topraklarda ulusçuluk hareketlerine yol açan tam “serbest piyasa” kapitalizmi yoluyla küreselleşme, yarattığı bu çelişkilerle son buldu. 1914-1980 arası yıllarda yaşanan iki büyük dünya savaşı ve bunların arasındaki dönemde büyük dünya bunalımı, (1929) İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen çift kutuplu dünya dengesi, değinilen çelişkileri çözen ögeler oldular. İlginç olan nokta bu çelişkilerin çözümlenmesine katkısı büyük olan ABD'nin, ikinci küreselleşme sürecinin yaratıcısı ve egemeni olarak ortaya çıkması, İngiltere'nin “üzerinde güneş batmayan” imparatorluğuna karşı, doğrudan dünya imparatorluğuna soyunması oluyor.

Her iki dünya savaşı sonrası sömürge imparatorluklarının dağıldığı, 1980'lere gelindiğinde “dişe dokunur” nitelikteki sömürgelerin siyasal bağımsızlıklarını aldıkları görülüyor. Yarı sömürge olanlardan Çin 21. yy'ın başına gelindiğinde en büyük güçlerden biri olmaya adaydır artık; Osmanlı'dan arta kalan Türkiye ise (ağır borçlarına ve bağımlılıklarına rağmen) artık üst-orta gelirli bir ülke konumuna gelebilmiştir. İkinci Dünya Savaşı içinde Birleşmiş Milletler kurulurken 56 bağımsız ülkenin varlığına karşılık bugün 200'e yakın siyasal bağımsız ülke olması, işte bu dağılmanın yarattığı bir sonuçtur. Tabii, sömürgelerin dağılımı barışçı, sessiz sedasız gerçekleşmiş değildir; çok zaman büyük savaşlar ve katliamlar sonucu gerçekleşebilmiştir. Bir örnek, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşıdır. En yakın tarihlerden bir diğer örnek Fransa'nın Cezayir'e karşı (1957) savaşıysa, bir diğeri Hindİçini savaşıdır ki Vietnam Savaşı olarak ABD tarafından on yıl daha sürdürülmüş, ancak 1975'de ABD'nin de yenilgisiyle son bulmuştur. İmparatorlukların barışçı biçimde dağılmasına son örnek, SSCB'nin dağılmasıyla (1991) Kafkasya ve Orta Asya'da doğan bir dizi bağımsız devlettir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin sömürge imparatorluklarının dağılmasına öncülük etmesine temelde bir kaç gerekçe neden olarak gösterilebi-

lir. Birincisi, savaş sonrasında çift kutuplu dünyasında kendi kampında “sömürge”lerin bulunmaması, böylece yeni doğan ülkeleri Sovyet kampına kaçırmamak, özgürlükçü bir kamp görünümü yaratmaktır. Diğer neden de, sömürge-metropol ülke arasındaki ikili ve dışa görelî kapalı ilişkiyi bozarak kendi parası ve sermayesi için küresel, bütünleşik bir dünya pazarı yaratabilmeğdir.

Amaç aynı zamanda, 20. yüzyılın başında iyice karışmış olan çok kutuplu bir ortamda neredeyse eşit güçlerin varlığıyla savaşlar yaratan küresel düzeni, tek merkezde toplamaktır. ABD bu amaçla bir yandan birinci sanayi devrimi döneminden kalma sömürge imparatorluklarını dağıtırken, bir yandan da SSCB’yi ve İkinci Savaş sonrası oluşan Doğu Bloku’nu dağıtmıştır. Bu son süreç dolaylı savaşlarla (SSCB ve Komünist Çin’e karşı Vietnam Savaşı, ya da SSCB’ye karşı desteklenen Afganistan savaşı gibi) yürüse de, çift kutuplu dünyanın iki nükleer gücü arasında doğrudan bir savaşın olmasına yer bırakmamıştır.

Büyük devletlerin kendi içindeki sınıfsal tepkiyi çözenise, temelde, serbest piyasa ekonomisi gibi demokrasiyi de yok eden, 1929 Büyük Dünya Bunalımıdır. SSCB’nin bir ihtilal (Ekim 1917) ile doğmasını izleyerek, gelişmiş kapitalizmin dünyasında sosyalist ve komünist hareketler çok güçlenmişti. Ayrıca Büyük Bunalım yıllarında işsizliğin doruklara çıkması, faşist devletlerin devletçi-plancı, kamu harcamalarını artırıcı politikalarla buna çözüm üretmesi, dünya mal-hizmet ticareti gibi sermaye hareketlerinin çökmesi serbest piyasa ekonomisi gibi demokrasiyi de yok etmişti. Liberal felsefe kadar onun ürünü olan Neo-klasik Okul’un kuramları çökerken, böylece serbest piyasanın ve küreselleşmenin kendisi ortadan kalkmıştı. J. M. Keynes’in “Genel Teori” kitabı (1936) bu ortamda var olan duruma bir yanıt sağlıyordu. Bunalım yılları sosyal devleti, artan kamu harcamalarını yayılan sendikacılığı getirdiği gibi gelişmekte olan ülkelerin sorunlarının da gündeme geldiği bir dönem oldu; kapalı ekonomi sayesinde bir dizi Latin Amerika ülkesi gibi Türkiye de sanayisini geliştirebildi. Sosyal devlet anlayışı, önceki dönemin vahşi kapitalizmini ikame etti. 1937’ye gelindiğinde, zengin kapitalist ülkelerde Kamu Harcamaları/GSYİH oranı katlanarak %20’nin üzerine çıkmıştı. Bu oran artışını sürdürdü. 1990’ların sonunda %47’ye vardı. SSCB’nin varlığı, 1960’lı yıllarla birlikte ABD’de dahi “karma ekonomi”yi, bir çok Batı ülkesinde iktisadi planlama gibi denetimli ekonomiye ilişkin politikaları gündeme getirdi. Hatta bir ara, sosyalist ve kapitalist sistem arasında giderek yakınsama olduğu sözleri iktisat yazımına girdi.

İki büyük savaş aynı zamanda Batı blokunda tek güç kalmasına, ama ABD yanında bir de nükleer güç olarak SSCB’nin ortaya çıkmasına götürdü. SSCB’nin ve blokunun varlığı ve her yerde süren denetimli ekonomi, 1980’e

kadar küreselleşme terimini ve buna ilişkin politikaları gündeme getirmeye olanak vermedi. ABD'nin küresel gücünü sarsan 1970'lerin olayları buna eklendi.

3. İkinci Küreselleşmede ABD'nin Önderliğinden ABD İmparatorluğu'na

3.1 Savaş ve ABD'nin Yükselişi

İkinci Dünya Savaşı ABD'nin her bakımdan egemen bir güç olarak yükselmesini hazırlayan koşulları getirdi. Artan savaş harcamaları Büyük Bunalmın etkilerini sildiği gibi, ABD'yi çok sayıda yeni icatlara/buluşlara imza atmak zorunda bıraktı. Savaş öncesi Avrupasındaki faşist rejimlerden kaçan, başta Musevi kökenliler, bilim adamları kendi bilim adamı varlığını zenginleştirmişti. Buluş yapma zorunluğu baskısına bu olanaklar eklenince, atomun parçalanmasından sentetiklerin/plastiklerin geliştirilmesine, melez mısır tohumundan programlama tekniklerine uzanan çok geniş yelpazede yeni buluşlar yaratıldı. Bunlar askeri ve sivil düzlemde savaşa ve direnme gücünü yükselttikleri ölçüde, ABD'nin savaşın kazanılmasında etkin rol oynamasını sağladılar. Ayrıca güçlü Avrupa ve denizaşırı devletleri savaşta yanıp yıkılırken (Almanya, İngiltere, Japonya, Rusya, Fransa, İtalya) ABD'nin savaştan çok zenginleşmiş olarak çıkması, bir dizi yeni buluşu elinde tutuyor olmasıyla birlikte ABD'yi zirveye taşıdı.

Savaşı izleyerek, ABD aynı zamanda savaş sonrası düzenin kurulmasında başat rolde olmasını sağlayan kurumları da yarattı: "Altına çevrilebilir dolar" temelli Bretton Woods Para Sistemi'ni yürütecek olan IMF; savaşta yanıp yıkılan ülkeleri kalkındıracak olan Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası (daha sonra az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunu yolunda kredi veren Dünya Bankası'na dönüştü); savaş sonrası ticaret düzenininin gideerek serbestleşmesini sağlama işini yürütecek olan GATT gibi yeni örgütler bunların en önemlileriydi. Savaş yıllarında kurulan BM ise bir küresel platform oluşturuyordu. SSCB'nin savaş sonrası düzende bir nükleer güç olarak kendi kampının egemeni olma yoluna girmesi üzerine, kendi üstün askeri gücünün egemenliğinde "Kuzey Atlantik Paketi" NATO'nun kurulmasına da önderlik etti. Ayrıca, Marshall Planı, PL 480 programı gıda yardımları, Yeşil Devrim'in yayılarak açlığın önlenmesi programları vb. yollardan kendi kampına hamilik yaparak, karşısındaki Komünist Blokun gücünü azalttı; aynı işi sömürge imparatorluklarının dağılması yoluyla yaptı.

Ancak Doğu Bloku'nun varlığı bir yandan, savaşta yanmış – yıkılmış kendi kampındaki üyeler diğer yandan, bir de sömürge imparatorlukları dağılırken artan sayıda yoksul ülkenin ortaya çıkması eklenince, ABD tasarladığı

küresel projeyi uygulayamadı. Kendi kampının egemeni olsa da, çift kutuplu dünyanın etkili nükleer gücü olsa ve sürekli yeni icatlara imza atar olsa da, koşullar tam serbestliğe dayalı küreselleşmeyi engelledi. Aksine 1960'larda kendisi de denetimli "karma ekonomi" yi benimsedi, ulusal ekonomilerin güçlenme sürecine katıldı; azgelişmişlerin sıkı denetimli, planlı ekonomi politikaları uygulamalarına da gözyumdu.

3.2 ABD Gücünün Törpülenmesi Karşısında Serbestleşmeye Geçiş

1970'ler başlarken, ABD kendi gücünün törpülenmesi olayıyla karşılaşılıyor, bu on yıl gücünün daha da törpülenmesini getiriyordu. 1960'ların ortasında komünist SSCB ve Çin destekli Vietnam Savaşı'nı Fransızlar terkederken ABD devralmıştı. Bu savaşın getirdiği büyük askeri harcamalar, giderek büyüyen devlet bütçesi ile dış açıklarının yol açtığı dolar bolluğunu getirdi; altına bağlı dolar sisteminin, yoğunlaşan dolar aleyhine spekülasyonlardan ötürü, artık sürdürülemeyeceği ortaya çıktı. Ve ABD doları Ağustos 1971'de, altın paritesinden (anlaşmaya aykırı olarak) tek taraflı kendi kararıyla ayrıldı. Bir on yıl savaştıktan sonra, üstelik yenik olarak, ABD Vietnam'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu iki olay dünya egemenliğinde ciddi prestij kaybı olduğu gibi, karşıt bloka da güç katmış oluyordu.

1970'lerin getirdiği bir diğer olay, OPEC'in Ortadoğu savaşında bir siyasi tehdit aracı olarak petrol fiyatını 1973 sonunda dört katına çıkarması oldu. Petrol ithal eden bütün ülkeleri durgunluğa düşürürken ihraç edenleri zenginleştiren bu fiyat artışı, bir yeni tehdit ögesi idi. Petrol fiyatının dünya konjonktürünü belirlemede ne denli etkili olduğu, ekonomik güç dengelerini nasıl kaydırabildiği ortaya çıkmıştı. Bunu 1979-1980'de ikinci fiyat artışı izleyince, bu kez dünya "borç krizi" patladı (1982) ve uluslararası bankalar zor duruma girdiler.

1970'lerin güç kayma belirtisi veren bir diğer olgusu Asya'da yükselen Japonya'nın devleşen ekonomik gücü oluyordu. Yüksek verimlilik ve ihracat artış hızı, yüksek büyüme hızı, ABD'nin bu alanlarda giderek yavaşlayan temposuna karşı bloku içinde yeni bir gücün yükseldiğini, çevresinde de kendisini izleyen bir dizi ülkenin oluştuğunu gösteriyordu. Avrupa Ekonomik Topluluğu, diğer yandan, yüksek tarım üretim ve ihracat destekleriyle 1970'lerin son yıllarında ABD'nin dünyadaki tarım pazarlarına ortak olmaya, dünya tarım fiyatlarını etkilemeye başlamıştı. Ayrıca, 1960'lardan sonra iki nükleer blok arasındaki bir dizi gelişmiş-gelişmemiş "tarafsız" ülke ABD'nin egemenlik alanını ciddi biçimde sınırılıyor, gündeme sürekli talepler taşıyordu.

Dünya çapında bu değişmeler dönüşümler ortaya çıkarken, 1970'li yılların başından itibaren elektronik devriminin ürünleri ABD'de ortaya çıktı, hem

askeri alanda, hem ekonomik alanda büyük bir devrimin yaşanacağını ortaya koydu. Diğer yandan temel bilimlerde güçlü olsa da, bilimsel buluşları üretimde kullanılacak teknolojiye dönüştürmede başarılı olamayan SSCB'nin, elektronikteki yeni devrimi izleyemediği 1970'lerin sonuna doğru anlaşıldı. Bu, Sovyet askeri gücünün görece geri kalması demekti.

1970'lerde yaşanan, ABD gücünü törpüleyen bir dizi olay artı elektronik devrimine bağlı olarak haberleşmenin olağanüstü hızlanması, artı üretim yapısında ortaya çıkmaya başlayan yeni durumlar, yöntemler, ABD'de iktidar değişimi sonrasında yeni bir hareketin doğmasını getirdi. Başkan R. Reagan yanına İngiltere başbakanı M. Thatcher'ı alarak, serbestleşme hareketini başlattı. IMF ve DB'yi kullanarak bu hareketi geliştirmekte olan ülkelere de yaymak üzere politikalar geliştirildi; gelişmiş ülkeler aynı harekete kendi aralarındaki anlaşmalarla katıldılar. Önce "deregulation", yani kısıtlayıcı kurallardan arınma diye başlayan bu süreç, giderek ekonominin her alanında serbestleştirme, kamusal üretimde özelleştirme sürecine dönüştü. Serbestleşme sadece mal hareketleri değil, sermaye hareketlerini de her biçimiyle kapsıyor, geliştirmekte olan ülkelerin orta derecede gelişmiş olanları da paralarının konvertibilitesine geçmek üzere hazırlanıyordu.

ABD, 1980'lerin başında elektroniğin askeri alana uygulanmasının bir ürünü olarak "Yıldız Savaşları" projesini geliştirdiğini açıkladı. Elektronik devrimini ıskalamış olan SSCB için, bu, nükleer dengenin getirdiği gücün önemli ölçüde yitirilmesi anlamına geliyordu. SSCB'de devlet başkanı olan M. Gorbaçov, bu ABD atılımına karşı "glasnost" ve "perestroyka" (sırasıyla şeffaflık ve yeniden yapılanma) programlarını yürürlüğe koymak durumunda kaldı. Bu, ABD ile SSCB arasında karşılıklı eşli ziyaretlerle giden yeni bir döneme geçilmesiyle sürdü. Batı Blokunun Doğu Blokunu çözmek, komünizmi alt etmek için uyguladığı diğer yöntemlerle birlikte (petrol krizi yıllarında Doğu Avrupa ülkelerinin uluslararası bankalara aşırı borçlanmaları, Polonyalı Papa John II'nin Vatikan'ın başına getirilmesi, Polonya'da Lech Walesa'nın başlattığı işçi eylemleri vb...) Gorbaçov'un yeni programı, Doğu Blokunu iyice sarsıyordu. Bu arada Afganistan'a açtığı savaş ve petrol fiyatlarındaki hızlı düşüş, SSCB'yi Doğu Avrupa ülkelerine yaptığı mali desteği de veremez duruma düşürünce, yılların getirdiği bunalım birikimi patladı ve 1989'da Doğu Bloku parçalandı; SSCB blokunu kaybetti.

İzleyen iki yıl SSCB'nin dağılıp son bulmasını getirdi: petrol kaynakları ve geçiş yollarına el koymak uğruna SSCB'nin on yıl süreyle Afganistan'da yürüttüğü savaş hem ekonomisini giderek zayıflatmış, hem ABD'nin desteklediği "mücahitler" bölgede İslami köktendinci hareketlere ivme vermişti. SSCB'nin müslüman nüfuslu cumhuriyetlerinde de (herhalde) ABD'nin "Yeşil Kuşak" kuramı uyarınca yürüttüğü politik eylemler etkili oldu. Ve SSCB

1991 yılı tamamlanırken artık dağılmaya giriyor, komünist rejimi terk ediyor, demokrasi ve piyasa ekonomisine geçiyordu.

ABD bu büyük zaferi kimsenin burnu kanamadan, savaşmadan elde etti. Gerçi iki blok arasında taraftarların topraklarında dolaylı biçimde süren savaşlar (Kore Savaşı, Vietnam Savaşı, Afganistan Savaşı vb... gibi) gündemden hiç düşmemişti, ama iki nükleer güç arasında da doğrudan nükleer bir çatışma olmadan ABD zaferini kazanabilmişti. Böylece, tek-merkezli dünyanın kurulması mümkün oluyordu. İşin ilginç, Yıldız Savaşları diye Reagan'ın dünyaya duyurduğu bir projenin varlığı da hep sorgulandı; kimileri böyle bir projenin "sanal" ve "hayal" olduğunu söylüyordu.

3.3 Tek Merkezli Dünyada ABD İmparatorluğu

Doğu Bloku karşısındaki zafere ABD yenilerini ekledi: 1992'den itibaren ABD bu kez kendi kampındaki gelişmiş dünyayı (başta AB ve Japonya) hem icatlarda, hem GSYİH artışında, hem askeri ve ekonomik güçte, hem kültürel etkinlikte hızla geride bıraktı; dünya GSYİH'daki payı, AB'ın payı gerilerken, Japonya'nın değişmezken 1990-2000 arasında dörtte birden neredeyse üçte bire yaklaşmıştı. ABD borsasında ileri teknoloji Nasdaq denen kesimdeki hisse senetlerine akan sermaye girişleri bir yandan, hazine bonolarına akan paralar diğer yandan, ABD'yi kısa sürede olağanüstü zenginleştirdi.

İlk kez 1. Irak Savaşı (1991) sırasında (baba) George Bush "yeni dünya düzeni"ni konu etmişti. 1991 sonrası gelişmeler de bu yeni düzenin başında ABD'nin olduğu görüşünü pekiştirdi. SSCB'nin ortadan kalkması; AB'ın, ortak bir dış politika ve askeri güç geliştiremediği için, Yugoslavya'nın dağılması sırasında sergilediği üyeler arası çelişkiler kadar yanı başındaki savaşta ve kırımlarda edilgenliği ve ancak ABD'nin müdahalesiyle bir çözüm üretilebilmesi; Japonya'nın 1990'daki Tokyo borsası çöküşünü izleyerek içine düştüğü finansal krizi, bir kez de Asya krizinin (1997-1999) derinleştirmesi, ABD'yi rakipsiz güç konumuna getirdi. Washington Consensus diye bilinen ABD sermayesi, çok-uluslu şirketler ve ABD Hazinesi onaylı yeni liberalizmin, böylece, büyük dünya ekonomik güçleri arasında ABD'yi rakipsiz bıraktığı görülüyordu; ABD geliştirdiği küresel politikaları dünyaya dayatabiliyordu.

Dünyanın düşük gelirli ve orta gelirli diye bilinen ülkeleriye, içine çekildikleri küreselleşme sürecinde birbirlerinden farklı gelişimler yaşadılar: Sahara-altı Afrika giderek mutlak anlamda yoksullaştı; yerel savaşlar, yayılan salgın hastalıklar, sanayileşememe ve ihraç ettikleri hammaddelerin gerileyen talebi, denetlenemeyen nüfus artışı bunun temel nedeni oldu. Güneybatı Asya'da Afganistan, Bengladeş, Pakistan gibi ülkeler de benzer durumda kaldılar. Orta gelirli ülkeler arasında Yükselen Pazarlar diye adlandırılan ve küre-

selleşmenin sermaye hareketleri serbestliğine tam çekilen ülke takımıysa, başta Latin Amerika, krizden krize savrulur oldular. Kısa vadeli sermaye giriş çıkışları bu ülkelerin finansal dengelerini bozuyor, birbirini izleyen köpükler ve krizler yaratıyor; bu arada çoğunu, iç/dış borçlarındaki artışla (Dünya Bankası sınıflandırmasına göre) “ağır dış borçlu ülke” sınıfına yükseltiyordu. Tabii, bu arada kalkınmaları duraklarken, içerde yoksullaşma tırmanıyor, gelir bölüşümü giderek bozuluyor. Küreselleşmeden düşük gelirli ülkelerle birlikte en çok zarar görenler bu takım oldu. Sık sık krize düşen Türkiye bu ülke takımının arasında yer alıyor. Ancak, Uzak Doğu Kaplanları, yaşadıkları Asya Krizine rağmen, Endonezya hariç, yeni teknoloji devrimindeki başarılarıyla hızlı sıçramalarını sürdürüyorlar.

Diğer yandan, sermaye hareketleri serbestliği (mali serbestlik) sürecine katılmayan Çin ile Hindistan gibi ülkeler yüksek teknoloji alanındaki atılımlarla birlikte istikrarlı ve hızlı büyüme süreçleriyle, ayrı bir kategori oluşturur oldular. Asya'nın birinci kuşak Kaplanları gibi, elektronik devrimini yakından izleyerek küreselleşmenin zenginleşen takımı arasında yer aldılar. ABD, APEC (Asian-Pacific Economic Cooperation) yoluyla bu alanı da denetleme girişimini gerçekleştirme arayışına girdi. Dünya imparatorluğu için tabii, öncelikle güç merkezi olabilecek alanların denetimi gerekiyor.

ABD'nin İmparatorluğu sürecinde kaderi diğerlerinden çok farklı olan bir kesim ise petrol ve doğalgaz üreten, büyük rezerv barındıran ya da bunların boru hatlarının geçiş yolları üzerinde bulunan ülkeler oluyor. 1. küreselleşme sürecinde gıda maddeleri/hammadeler talebini ve sanayi mamullerine pazar arayışını karşılama sömürge imparatorluklarının temelindeki başlıca nedenlerden biri olmuştu. 2. küreselleşmeye gelindiğinde durum artık farklıydı. Bu talebin yerini, başta ABD, zengin ülkelere kendi topraklarından karşılanamayan ya da ithal kaynağı sunumu güvenilir olmayan petrol ve doğal gaz aldı. ABD, dünya petrol tüketiminin üçte birini gerçekleştiriyor, kendi iradesine bağlı güvenli kaynaklara bu nedenle hemen ulaşmak istiyor. Çünkü, 2020'den önce yeni enerji maddelerinin varolan ekonomik fiyatlarla ve varolan teknolojiye uygun ve etkili biçimde devreye sokulabileceği tahmin edilmiyor. ABD bu bağlamda iki nedenle bu kaynakları kendi iradesine tabi tutmak amacıyla: Birincisi, dev enerji ihtiyacını karşılamayı güven altına almak; ikincisi, petrol fiyatını denetimi kendi elinde tutarak AB'den Çin'e, Japonya'ya, gelişmekte olan ülkelere küçük-büyük devletleri denetleyebilmek. İşte bu hammaddelerle bağlantılı politikaları da savaşla ya da dolaylı yoldan savaşı denetleyerek gerçekleştiriyor. Fas'tan Çin sınırına uzanan alanda bulunan petrol/doğal gaz üreten ülkeler, ABD'nin “önceleyen-vuruş” politikasına bu nedenlerle tabiler artık. Afganistan'tan sonra 2003'den bu yana süren Irak Savaşı, 2004 sonu itibarıyla İran'a yönelik tehditlerle birlikte yürüyorken, AB'ın İranı nükleer

güç geliştirme çalışmalarından şimdilik vazgeçirmesi, yine şimdilik bu olasılığı sınırlamış gibi gözüküyor. Ancak tehdit sürüyor.

Kısacası, küreselleşme gelişmekte olan dünyanın geniş kesimine krizler, savaşlar dışında fazla bir yarar getirmedir. Çin ile Hindistan, 2. küreselleşmenin ana motoru olan kısa vadeli sermaye hareketleri serbestliği dışında kalarak, gelişmekte olan dünya içinde sıçramayı diğer Asya Kaplanlarıyla birlikte gerçekleştirdiler. Ayrıca, yüksek vasıflı, düşük ücretli emek kitleleri sayesinde doğrudan yatırımların her biçimini çektiler; çok uluslu şirketlerin “outsourcing” alanı haline gelerek vasıflı işçilerine, özellikle ileri teknoloji alanında, istihdam yaratabildiler. Elektronik devrimle gelen bilgisayar, bu ülkelere inanılmaz yollardan istihdamı artırma, gelir kazanma olanakları veriyor (Amerikan şirketinin muhasebe işlerini Hindistan’da yaptırması gibi). Ama, diğer yandan ABD’de işçilerin ve vasıflı emeğin iş kaybetme riski bunları tepki göstermeye itiyor. Yani, küreselleşme, gelişmiş dünya gibi gelişmekte olan dünyada da ülkelerin bir kısmını zirveye taşıırken, değişimi aynı hızda izleyemeyenleri tabana itiyor; aynı dönüşüm toplumların içinde de oluyor.

Gelişmekte olan ülkelere bir bütün olarak bakıldığında bunların, 1990’a oranla 2000 yılında, dünya GSYİH’deki paylarının azaldığını, buna karşılık dünya ticaretindeki ve uluslararası rezervlerdeki paylarının giderek arttığını görmekteyiz. Ancak en dikkat çekici artış dış borçlarında: 1980’de 500 milyar dolar civarındayken, 2000 yılına gelindiğinde borçları (faizler hariç) 2.5 trilyon dolara varmış bulunuyordu. Ulus-devletlerinin ekonomi politikalarına artık egemen olamamasına dayatılan yerelleşmeye etnik-dinsel çatışmalar eklenince, bu yapının giderek zayıflatıldığı, böylece dış etkilere daha açık hale getirildiği de bir diğer gerçek.

Kısacası, ABD imparatorluğunun tek merkezli dünyada ilan edildiği, küreselleşmenin dolu dizgin gittiği 1990’lı yıllarda, bu süreçten çok kazanan birkaç ülke (başta ABD, Çin ile diğer Uzak Doğu ve Hindistan) dışında çarpıcı bir kazanç ya yok, ya da büyük kayıplar var. Tıpkı 1. küreselleşmede olduğu gibi ekonomik gücü elde tutan, yeni icatların kaynağı olan ülke (1. küreselleşmede İngiltere, 2.‘de ABD) dünya egemeni konumuna gelirken, yeni dönüşümlere süratle uyan ülkeler (başta Japonya, Çin, Hindistan ve G. Kore gibi birkaç Uzak Doğu ve Güney Asya ülkesi) yükselerek yakın gelecekte dünyanın büyük güçleri olma yoluna girdiler. Bu sürece hiç giremeyenler (düşük gelirli ülkeler gibi) giderek mutlak yoksulluk yaşarken mali serbestlikle katılan orta gelirli ülkelerde kısmen görece yoksullaşma ortaya çıkmış bulunuyor. 2. küreselleşmenin kaybedenleri arasında bu toplumdaki vasıfsız işçiler ile işsiz kalanlar, tarımdaki yenilikleri izleyemeyen üreticiler bulunmakta.

2. küreselleşmenin önceliklerden ayrılcı başlıca özellikleri sermayeye sınır aşırı sınırsız özgürlük tanırken, vasıfsız işçiye ulusal sınırı aşmayı yasaklaması; diğer yandan, yarattığı derin çelişkilere karşı (şimdiye dek) güçlü ve örgütlü tepkilerin, bunlara sözcülük edecek bir ideolojik akımın ortaya çıkmamış olması; uluslararası çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinin başlıca aktörlerine dönüşmesi, bunların boyutlarının yoksul ülkelerin çoğunun GSYİH'ını aşması ve ulus-devletleri sarsıyor olması.

3.4 Çelişkiler, Tepkiler ve İmparatorluğun Doruk Noktası

2000'lere girerken şiddetlenen küreselleşmeye tepkiler, ülkeler ve sınıflar arası çelişkilerin şiddetlendiği bir dönemin yaşandığını gösterdi. Bir kere ABD'nin içinde patlayan yolsuzluk olayları (ENRON gibi şirketler ve büyük çaplı denetim şirketlerinin çevirdiği dolaplar) ortaya dökülürken, 2000-2001 yıllarında Nasdaq'ın, sonra da, genelde, borsanın çöküşü ve ABD'den sermaye kaçıışı, bu arada gelişmekte olan bir dizi ülkenin (Türkiye dahil) yaşadığı şiddetli krizler, ABD İmparatorluğu'nun bir dorukta sallanmaya başladığının bir göstergesiydi. Bu, sallantının ekonomik boyutunda sadece küçük bir nokta oldu. 11 Eylül 2001'deki terör olaylarını izleyen siyasal-toplumsal olaylarsa, sallantının diğer boyutunu oluşturdu. Teröre tepki gerekçesiyle Afganistan'ın işgali ile izleyen 2. Irak Savaşı ve Irak'ın da işgali bu imparatorluğun niteliklerini göstermeye yetti. Ortaya dökülen uluslararası hukuku, etik ölçüleri, insanca davranışı dışlayan olaylar dizisi, sallantının siyasal/hukuksal boyutunda diğer bir nokta oldu. Özellikle Irak savaşını ve işgalini haklı göstermek için dünyaya duyurulan gerekçelerin (Irak'ın kitle imha silahları imali, El Kaide örgütünü desteklediği gibi) yalan olduğunun ispatlanması, ABD'nin bir de dünya kamuoyunu kandırdığını, yalanlarla her türlü hukuksuzluğu yapabileceğini ortaya koydu. ABD'nin Irak'taki işgalde sergilediği barbarlık, uzak geçmişteki Moğol istilasındakinden farklı değildi.

İkincisi, bu vahşeti gerçekleştiren imparatorluğun, aynı zamanda Genişletilmiş Orta Doğu'ya demokrasi ve serbest piyasa ekonomisini götürme projesinin gerisinde "petrol/doğal gaz" alanlarına egemen olma hedefinin yattığı açıkça anlaşıldı. ABD Fas'tan Çin sınırına uzanan Müslüman ülkelerdeki rezervlere el koymak için geliştirdiği projede, 11 Eylül terörünü bahane etmişti. Ayrıca Irak Savaşını haklı gösterirken rezervlerin harekete geçirilmesiyle petrol fiyatının düşeceğini gerekçelere içermişti. Oysa, savaşlarla birlikte petrol fiyatları tarihi doruklara ulaştı. Bir ara varili 55 dolara çıktı. Zaten durgunluk yaşayan dünya ekonomisini bir de fırlayan petrol fiyatları vuruyordu.

Üçüncüsü, ABD'nin savaş harcamalarıyla ortaya dökülen ABD'nin ekonomik/finansal kırılganlığı ve bunun dünya ekonomisine etkileri oldu. Clinton döneminde dengeye getirilen devlet bütçesi ve dış açıklar, giderek büyümeye

geçti. 2004 yılında ABD GSYİH'nın %5.7'ne fırlayan dış açıkları, Uzak Doğu ülkeleri, başta Japonya ve Çin fonluyor, bunların rezervleri de doruklara fırlıyordu. Bu arada tepetaklak giden dolar karşısında değerlenen AB'in parası EURO'un sürekli değer kazanışı, rekabet gücünü yitiren AB'da durgunluğu yoğunlaştırıyordu. Doların da dünya parası olma işlevi giderek sarsılıyor, rezerv parası niteliği geriliyordu. Oysa ABD İmparatorluğunun temelindeki ekonomik dayanaklardan başlıcası ABD dolarının gücü olmuştur.

Benzersiz askeri gücüyle petrol/doğal gaz alanlarındaki müslüman ülkeleri “demokrasi ve serbest piyasa” yı getirme bahanesiyle ele geçirme projesi (İngiltere ve İsrail ile bir iki Avrupa ülkesi dışında) bütün dünyayı ABD'ye karşı tepki sergilemeye götürdü.

Diğer yandan dünyada yeni güçlerin yükselişi, tıpkı 1. küreselleşmede olduğu gibi, bu küresel imparatorluğun uzun vadede süremeyeceğinin işaretlerini vermekte. AB, Çin ve Hindistan ile Uzak Doğu yükselirken barışçı politikalar izlemeyi sürdürüyorlar. Rusya ise yeni, benzersiz bir nükleer silah yarattığını belirtse de bir tehdit ögesi gibi değil. Ayrıca, ABD'nin kendi içinde de tepkiler dorukta: Gelir bölüşümündeki bozulma bir yandan, şirketlerin düşük emek maliyeti dolayısıyla faaliyetlerini Asya ülkelerine taşımaları, içerde vasıflı işgücü açısından yarattığı gelir kaybı diğer yandan, iç dengedeki bozulmaya dikkat çekiyor.

Gelişmekte olan ülkelerin Latin Amerika kesiminde tepkinin şiddetiyle Breziya, Arjantin, Venezuela gibi büyük boylu ülkelerde sol partiler şimdi iktidardalar ve küreselleşme karşıtı politikalarla oy topladılar. Yaşadıkları serbest sermaye hareketlerinden kaynaklanan krizlerin, bu ülkelerde büyümeyi duraklatıp işsizliği artırması, gelir bölüşümünü bozarken ağır dış borçlanmayı getirmesi, sol eğilimli hükümetlerin iktidara taşınmasındaki başlıca nedenler oldu.

IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) krizleri izleyen politika dayatmalarına tepkilerse, daha çok sivil toplum örgütlerinin küresel buluşma nedeni oldu. Bu kurumların toplantılarında sokakta sergilenen şiddetli protestolar toplantıları engeller noktaya geldi. Bu kurumlar artık toplantılarını dünyanın iyi korunmuş çok uzak noktalarına taşıyorlar. Ama yine de DTÖ'nün Cancun'daki (Meksika) toplantısı (2003) Breziya'nın öncülüğü ve Çin'in desteği, 20 kadar ülkenin katılmasıyla tam bir “hezimet”le sonuçlandı.

Ancak bir diğer olgu yaşadığımız sürecin giderek Hristiyan köktendinciliğini temsil eden ABD “neocon”ları (yeni muhafazakarlar) ile köktenci Müslümanlığın arasındaki bir savaşa dönüşmesi, böylece S. Huntington'un uygarlıklar çatışmasının dinler arası çatışmaya dönüşmesi oluyor. İşin daha ilginci, içinde 15-20 milyon kadar Arap ve Türk kökenli

Müslümanı barındıran AB'nin de, kimi üyesinde devlet düzeyinde, kimi üyesinde toplum düzeyinde, benzer çekişmeleri yaşaması, yani dinlerarası savaş ABD'den AB'a sıçradı.

Bu noktalar 1. ve 2. küreselleşmeye gelen tepkiler arasındaki önemli bir farka işaret ediyor. 1. küreselleşmede işçi tabanlı ve ulus tabanlı örgütlü tepkiler, 2. küreselleşmede farklı temellerde sürüp, gidiyor. Hangi sınıftan olursa olsun örgütsüz kesimlerin, çoğu zaman da farklı nedenlerle uluslararası kurumlara tepkileri için bir boyutu; diğer boyutuysa köktendinci Hristiyanlıkla köktendinci Müslümanlığın çatışması olarak ortaya çıkması. Aydınlanma çağının akılcı temelde süren tepkileri, post-modern dünyada dağınık sivil toplum örgütleriyle ve inanç ayrılıkları temelli çatışmalara dönüşmekte. Böylece, ABD önderliğinde yürüten 2. küreselleşmenin yarattığı çelişkilerin nasıl, hangi olaylar yoluyla çözüme ulaşabileceğini kimse öngöremiyor. Ancak öngörülebilir, önümüzdeki yılların bu çelişkilerin bir yandan sertleştiği, bir yandan çelişkilerin çözümünün nasıl olabileceği yolunda ipuçlarının ortaya çıktığı bir dönem olacağı.

Kaynaklar

- FOREMAN-PECK, J. (1995), *A History of the World Economy: International Economic Relations Since 1850*, 2. Baskı. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- KAZGAN, G. (2005), *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, 4. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- WALTERS, R.S. ve BLAKE, D.H. (1993), *The Politics of Global Economic Relations*, 4. Baskı. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall